

zakone koji se temelje na obitelji te su duboko usidreni u obrazovanju. Obitelj je uzrok za uspjeh konfucijanizma. Čuva praksu koja je tisuću godina starija od njega, naime poštovanje/darovanje predaka je sačuvano u budizmu i daoizmu. Iako suvremeno društvo gubi vjeru u konfucijanističke vrijednosti i traži alternativu u liberalizmu, nacionalizmu i komunizmu, u 1970-im su ih godinama zatajili. Autor je pokušao pronaći način kako konfucijanizam može opstati u suvremenom društvu i to ne kao ortodokсна religija jer stare vrijednosti nisu više primjerene. Predložio je revitalizam, obnovu, reafirmaciju i poštovanje u suvremenom društvu: obnova zanimanja za unutarnju potpunost, iskrenost u odnosima, proširenje ispunjavanja među ljudima i učenje o svemu pomoću novih znanstvenih metoda (str. 209).

U posljednjem se članku Cheng Gek Nai okrenuo prema budućnosti i novim mogućnostima. Objasnio je situaciju konfucijanizma u Maleziji te »viziju 2020«, koja nastoji stvoriti idealno društvo s vizijom za ekonomiju, politiku, psihologiju i društvo nacije te koja bi slijedila konfucionističke norme.

S obzirom na to da je od objavljenja ove diskusije prošlo gotovo četvrt stoljeća, bilo bi zanimljivo vidjeti koliko su se planovi u ovom razdoblju ostvarili. S druge pak strane, promjene u svijetu općenito potresaju sve razine društva te u traženju rješenja i razumijevanja uvijek pomaže upoznavanje starih mudrosti nepoznatih tradicija i kultura. Stoga se još uvijek čine aktualnima dva poznata hadisa: »Traži nauku makar morao ići u Kinu.« i »Mudrost je vjernikova izgubljena deva; gdje god je nade, on posjeduje najveća prava na nju.«.

Mojca Pretnar

Miroslav Volf

Zrcalo sjećanja

Ispravno pamćenje u nasilnu svijetu

Ex libris, Evandeoski teološki fakultet, Rijeka, Osijek 2012., preveo Roman Karlović

Prva knjiga iz biblioteke *Izabrana djela* Miroslava Volfa (rođen 1956. godine u Osijeku), protestantskoga teologa, profesora teologije

Teološkog fakulteta Sveučilišta u Yaleu te utemeljitelja i ravnatelja Centra za vjeru i kulturu na istom sveučilištu, kao svoju središnju temu postulira kršćansko gledište na pitanje kolektivne krivnje, sjećanja, zaborava, pomirenja i ispravnog načina ophođenja s povijesnim pamćenjem. Iako je knjiga u hrvatskom prijevodu objavljena pomalo davne 2012. godine, vjerujemo da ona u hrvatskom akademskom i javnom diskursu ima još štošta vrijednoga za ponuditi prilikom rasprava o problematici ispravnoga pamćenja pretrpljenih krivnji te da bismo je trebali makar još jednom razmotriti, pogotovo s obzirom na relevantnost Volfove tematike u današnje vrijeme sveopće politizacije kulture sjećanja.

U knjizi se autor ujedno odlučno i definitivno obračunava s mnijenjima kako pamtititi treba isključivo zbog žrtava pretrpljenih krivnji i kako to treba činiti zauvijek i dovijeka. Da pitanje važnosti pamćenja u današnjem svijetu ne intrigira samo filozofe i teologe, svjedoče brojne monografije i znanstvene studije pisane iz najrazličitijih perspektiva, a posvećene su toj osobitoj moći čovjekove duše. Tako u raspravama o značenju sjećanja uz filozofe i teologe prednjače psiholozi, povjesničari, književnici, ali i političari, koji prilikom velikih povijesnih obljetnica često imaju inspiraciju za pozivanje na pamćenje, no nemaju u vidu koliko je zapravo pozivanje na pamćenje opasno, ako ga se ne shvati dovoljno sveobuhvatno, što je počesto slučaj u govorima ljudi koji o naravi čovjeka gotovo ne znaju ništa ili vrlo malo. Na svakom je koraku čovječanstvo suočeno sa zapovijedi, čak s moralnim imperativom, da se svaka pretrpljena nepravda mora zapamtiti, odnosno da ne smijemo ništa zaboraviti da nam se povijest ne bi ponovila. Upravo iz tog razloga Volf kao kršćanski teolog osjeća potrebu vremena da se dublje propita tu tako često korištenu frazu o potrebi nezaboravljanja i o njenom značenju za čovjeka.

Volf sasvim ispravno naslućuje da problematika sjećanja i nezaboravljanja krivnje implicira nešto puno dublje od puke fraze. U nastavku svoje knjige Volf poduzima istraživanje te na početku tek naslućene dubine i kompleksnosti pitanja.

»Da bi nam neka stvar ostala u sjećanju, potrebno je da se ona u njega utisne žigosanjem: jer u sjećanju nam ostaje samo ono što nikako neće prestati *boljeti* – tako je, u svojoj *Genealogiji morala*, napisao Nietzsche.« (Str. 7.)

Volf svoju knjigu započinje pripoviješću o osobnoj tragediji. Kao sin pentekostalnog pastora, koji je 1945. godine preživio marševe smrti u komunističkoj Jugoslaviji, bio je obilježen patnjom i sjećanjem na taj događaj već

od ranoga djetinjstva. Tada je ujedno i prvi put došao u doticaj s Milanom Kunderom i njegovim mislima o pitanjima borbe totalitarnističkih sistema u Srednjoj Europi protiv sjećanja (u čije je taktike spadalo i prekrajanje povijesti potiskivanjem istinitog sjećanja na nju, e da se u pitanje ne bi dovela legitimnost njihove vlasti uslijed kritika zbog insceniranih suđenja, koncentracijskih logora, cenzure, ubojstava, represije i mnogobrojnih povreda i kršenja prava čovjeka). Ta je tema osobito značajna za 21. stoljeće kao nasljedovatelja prethodnog stoljeća u kojemu su se zbila čak dva svjetska rata, *holodomor* nad Ukrajinčima, genocid nad Armencima, Židovima, Tutsijima itd. Imperativ pak koji donosi kršćanstvo nije samo preobrazba kolektivnoga sjećanja i javnoga pamćenja u štit nego i sprečavanje da ga se upotrijebi kao mač protiv svrgnutih tiranskih režima i njihovih zagovornika, da žrtve ne bi doživjele preobrazbu u progonitelja.

Za autora je od nezaborava daleko veći izazov iznaći takve načine pamćenja i sjećanja koji će omogućiti vladavinu istinskoga, ali i pravednoga mira uslijed liječenja dubokih rana nastalih nepravednim političkim poretcima, ali i onih počinjenih i pretrpljenih u osobnoj sferi i privatnosti.

»To je postala moja zadaća u *Zrcalu sjećanja*, i to je glavni sadržaj na koji se i odnosi podnaslov knjige – *Ispravno pamćenje u nasilnu svijetu*.« (Str. 9.)

Problematici ispravnoga i dobroga pamćenja Volf u obliku pogovora hrvatskom i kineskom izdanju mislišljeno proteže i na počinitelje, a ne zadržava se isključivo na žrtvama počinjenih nepravdi.

Prvi dio Volfove knjige nosi naslov »Zapamti!«. Autor započinje razvijanje problematike pamćenja osobnim svjedočanstvom nepravdi i blažih oblika torture koje je doživljavao prilikom odlaska u vojni rok u mostarskoj vojarni tijekom 1984. godine. Naime, kao doktorand teologije, suprug američke teologinje i sin »narodnog neprijatelja« bio je često ispitivan od kapetana Jugoslavenske narodne armije kojega označava tek kao G. Kapetan G. radio je za vojnu protuobavještajnu službu i optuživao Volfa kao potencijalnoga neprijatelja totalitarističkoga komunističkog režima. Nakon takvog psihološkog zlostavljanja u autoru se pojavila želja i žed za osvetom kao oblikom provođenja pravde, ali je ujedno bio i svjestan kako to znači pregaziti vlastito ljudsko dostojanstvo koje svoj temelj ima u slobodi.

»Da bi zlo u potpunosti ostvarilo svoj trijumfalni pohod, ono mora postići dvije pobjede, a ne samo jednu. Prva pobjeda dogodi se kada neko zlo djelo biva počinjeno; druga pobjeda, pak, dogodi se tada kada se na to zlo uzvraća istom mjerom.« (Str. 20.)

Jedini ispravni put koji donosi Krist svojim otkupiteljskim djelom jest ljubljenje vlastitih neprijatelja. Istražiti moguće putove prema takvom nasljedovanju kristovske poruke jedna je od temeljnih namjera Volfove knjige. Takvo kršćansko poimanje oprosta prevladava i daleko nadmašuje puke retributivne oblike pravednosti, ali ono ujedno u sebi sadržava i zahtjev za uspostavljanjem narušene pravde. Upravo je kršćansko shvaćanje problematike pamćenja ponukalo Volfa da se zapita: ne *treba* li uopće pamtili, nego *kako ispravno* pamtili, odnosno kako pamtili na taj način da se izbjegniju oni načini pamćenja koje je Kundera u svom romanu *Neznanje* okarakterizirao kao mazohističke (nezadovoljstvo prema samome sebi) ili sadističke (mržnja prema zlostavljaču). Ispravno pamtili nije tek djelatnost koja se zbiva u privatnoj sferi, nego ima posve javni karakter glede svih involviranih u društveno okruženje, pa čak i samoga zlostavljača, shvaćenog kao pojedinca ili pak kao totalitarnoga političkoga sistema.

Povijest kršćanske filozofije i teologije bogat je izvor misli i uvida o problematici sjećanja, pa joj se upravo zato Volf rado i obraća, a ponajviše Aureliju Augustinu. Naime, Augustin pri kraju svog djela *O državi Božjoj* govori o dvjema mogućim spoznajama zla i dvama sjećanjima koja se s njima usko povezuju. Zlo može biti dostupno umskom poimanju, ali može biti i stvar neposrednog iskustva, odnosno u analogiji koju ističe, postoji razlika između liječničkog znanja o nekoj bolesti i znanja pacijenta o bolesti od koje boluje. Tako će i blaženici budućega vijeka pamtili samo vlastite grijeha i krivnje koje su nanijeli drugima (poput znanja liječnika o bolesti od koje sam nije nikada bolovao), dok će potpuno zaboraviti na pretrpljene krivnje od strane drugih. Čovjek može zaboraviti činjenice ili pak osjećaje koje u njemu bude prošle činjenice. Ta druga vrsta zaboravljanja uistinu odgovara načinu života blaženika budućega vijeka.

Iako je sjećanje kao takvo uzrok ponovnoga proživljavanja pretrpljenih zala i boli, ono može imati spasenjski i otkupiteljski karakter, pogotovo kao temelj identiteta svakoga čovjeka, društva i nacionalne zajednice. Sjećanje jest ono koje sadržajem ispunjava formu svakoga sebstva, baš kao što nacionalna svijest, čije je sjećanje sastavni i neodvojivi dio, to čini za svaku pojedinu naciju.

»S obzirom na to da na svoja sjećanja možemo reagirati te da ih možemo i sami oblikovati, mi ta svoja sjećanja nadilazimo. Kada bi, naime, naše reakcije na naša vlastita sjećanja bile određene jednostavno samim tim sjećanjima, to bismo mi bili robovi prošlosti.« (Str. 40.)

Moramo naglasiti kako je za Volfa sjećanje moralno ambivalentno zbog mogućnosti da

ga se koristi u dobre ili pak loše svrhe. Ipak, ne možemo ne primijetiti kako je ovdje očigledno riječ, možda čak i o donekle opravdanom, svojevrsnom postupku redukcije čovjekova bića na tek jednu od iznimnih duševnih moći i simplificiranju rafinirane i kompleksne duševne radnje poput sjećanja koja involvira puno više od pukih tjelesno-bioloških procesa, ali i od onih duševnih. Naime, ne treba čuditi da je sjećanje uvijek indiferentno spram pitanja morala odnosno standardne opreke dobra i zla jer ono ipak pripada duševnoj sferi. Ako govorimo o sjećanju koje bi na ovaj ili onaj način ipak dodirivalo i pitanje istinitosti, nužno se moramo uzdignuti iz duševne sfere u duhovnu jer duh je branitelj i osiguratelj svake objektivnosti pa samim time i istinitosti. Volf primjenu sjećanja vidi pretežno u praktično-političkim terminima, no ipak po uzoru na Paula Ricœurta pretpostavlja ne samo čovjekovu pasivnu nego i aktivnu ulogu u procesu sjećanja i tako ne zapada u mehanicističko-determinističke, ali ni u aktivističko-subjektivističke aporije, što svakako trebamo pozdraviti. Pitanje sjećanja zapravo implicira čitav tjelesno-duševno-duhovni sklop čovjeka i sveobuhvatnost metafizičkih uvida iz povijesti filozofije, što autor nažalost nekada nije uspio dovoljno naglasiti. Unatoč tomu, pozivajući se na Martina Luthera, Volf uvida i sasvim specifičnu novinu kršćanskoga identiteta koji se toliko radikalno razlikuje od identiteta modernoga čovjeka, kako je opisan u knjizi Charlesa Taylora *Izvori sebstva*. Kršćanski identitet obilježen je prebivanjem sebstva čovjeka u Bogu i u njegovu bližnjemu, a ne u duhovnom ropstvu prošlosti i uspomena. Prošlost jest važan izvor i oblikovatelj identiteta čovjeka i nacija, ali nikada ne jednostrano i u potpunosti. Prošlosti naprosto dugujemo formiranje duha, ali ne i djelovanje u sadašnjosti ispunjeno mogućnostima ili pak nadu u budućnost. Ključni uvid klasičnoga njemačkog idealizma glasi kako je bitstvo duha sloboda!

Drugi dio Volfove knjige naslovljen je »Kako bismo trebali pamtiti?«. Središnje je to pitanje ne samo Volfove knjige nego i problematike kršćanskoga poimanja ispravnoga pamćenja. Ono se za Volfa pokazuje suprotnim Nietzscheovu shvaćanju nužnosti otkupljenja čovjeka od vremena u pobjedonosnom ljubljenu vlastite neizbježne sudbine uz poklič *amor fati*. U slučaju da nešto uopće pamtimo, mi nemamo samo moralni imperativ to pamtiti istinito nego mi uopće ne pamtimo u slučaju da pamtimo lažno. Valja napomenuti kako je sjećanje usko povezano s istinom i od nje je nerazdvojivo, baš kao što se u čovjeku ne mogu razdvojiti duša i duh. Stoga je Volf u pravu kada s pozicije kršćanstva radikalno

odbacuje perspektivističke i funkcionalističke teorije istinitosti, a pogotovo bilo kakav radikalni oblik skepticizma kao filozofije nedostojne svjetonazorske pozicije, iako izabire standardnu metafizičku postavku o istini kao podudaranju uma i zbilje, što nije neispravno, ali je tek istina u svom onto-logičkom vidu. Obveza istinitog pamćenja, a pogotovo pamćenja pretrpljene nepravde, osobito vrijedi kao opreka moći uobrazilje koja, unijeta u područje sjećanja, proizvodi lažno sjećanje i svjedočanstvo, za kršćane potpuno neprihvatljivo i odbojno već po osmoj Božjoj zapovijedi. Svaki je čovjek dužan i pozvan na pravednost, a to znači na istinovanje u svim mogućim oblicima (prisetimo se samo da su u slavenskim jezicima *istina* i *pravda* sinonimi).

»Naime, s onu stranu činjenice da je istinito pamćenje jedan od načina na koji se prema drugima možemo ophoditi pravedno, takvo je pamćenje usto i neophodan preduvjet da se postigne pomirenje među strankama koje su se zavadile uslijed narsajta jedne na drugu. Jer mir može biti pošten i trajan samo ako počiva na temeljima istine i pravednosti.« (Str. 77.)

Iako je Volf i suviše naglasio pragmatično-utilitarističku stranu sjećanja, ne može se nijekati da ono ima i tu dimenziju. No korisnim sjećanjem može se pokazati samo ono sjećanje koje je istinito i u tom smislu pravedno. Već je engleski filozof Roger Scruton u svojoj teoriji estetike promišljao o odnosu ljepote i korisnosti te na primjeru moderne arhitekture pokazao kako ono što nije lijepo ne može uistinu biti ni korisno. Slično tomu zaključuje i Volf kada tvrdi da samo istinita sjećanja mogu biti korisna, usprkos mogućim zloupotrebama povijesnih sjećanja od strane ideologija i političkih zajednica ili pojedinaca koji u neistinitom pamćenju zločina nad samima sobom zapravo vide moguću korist u ovom ili onom obliku njegove zloupotrebe.

Svi mogući oblici duhovnih stranputica pozivaju čovjeka da počne živjeti u sadašnjosti i da se okrene prema budućnosti, ali time ne mijenjaju temeljnu odrednicu čovjeka kao bića povijesti koju on sjećanjem u vremenu održava vječno i svagda prisutnom. Ono što vrijedi za čovjeka vrijedi isto i za nacije kao čovjekovu duhu primjereni oblik zajedništvovanja, kao iz samoga sebe i vlastite slobode samokonstituirani narod. Čovjekova prošlost i nacionalna povijest temelj su svakog oblika individualnoga i kolektivnoga identiteta, njihove veličine i krajnji obris njihove duhovne moći. Nijekanje toga odgovara djetinjem bespomoćnom vijeku čovječanstva, a kršćani na to nisu pozvani.

»Kad bijah nejače, govorah kao nejače, mišljah kao nejače, rasuđivah kao nejače. A kad postadoh zreo čovjek, odbacih ono nejačko.« (1 Kor 13,11)

Kršćanstvo je religija koja donosi otkupljenje čitavoga čovjeka pa tako i njegova sjećanja. Volf to ispravno uvida te stoga i zastupa tezu da istinito sjećanje čovjeka na pretrpljene krivnje mora biti otkupljeno i korišteno za vlastito ozdravljenje. Krist donosi nadu čovjeku u buduće otkupljenje i time zapravo slama moć duhova prošlosti koju oni imaju nad čovjekom. Koristiti se vlastitim sjećanjem u zle svrhe nije ništa drugo doli ponovno slobodovoljno podvrgavanje duhovnom obliku ropstva.

»Jer u svjetlu Kristova samožrtvovanja i uskrsnuća, budućnost pripada onima koji se daruju u ljubavi, a ne onima koji druge pribijaju na križ.« (Str. 110.)

Apostol Pavao bio je taj koji je uvidio temelj savršene Kristove žrtve kao donošenje bivstvene slobode čovjeku.

»Za slobodu nas Krist oslobodi! Držite se dakle i ne dajte se ponovno u jaram ropstva!« (Gal 5,1)

Volf kritizira stav Tzvetana Todorova kako čovjek nedvojbeno uči iz vlastitoga sjećanja na pretrpljene krivnje koje potom koristi u borbi protiv bilo kojeg drugog oblika zla u svijetu. Pozivajući se na stav francuskoga filozofa Alaina Finkielkrauta, Volf prepoznaje inertnost globalnih institucija poput UN-a da adekvatno reagiraju na sadašnje izazove koji slične prošlim zbivanjima. Pokazuje se zapravo da čovjek teško uči iz prošlosti i da se ne snalazi u prepoznavanju analogija u sličnim događajima sadašnjice. Tako se pokazalo da ljudi nisu ništa naučili iz prošlosti 20. st. jer su dopustili izvođenje genocida nad Tutsijima u Ruandi ili pak ispočetka mirno promatrali nastanak i odvijanje velikosrpske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Neotkupljeno sjećanje samo po sebi nikako ne može uvjeriti u postojanje objektivnosti istine ili pravde, pa tako promašuju svi mislitelji koji smatraju da je dovoljno pozivati se na čovjekovu narav ili apstraktne ideale koji ostaju nedohvatljivi. Bol i patnja prouzrokovane bilo kojim oblikom zlostavljanja realne su i za konkretnog čovjeka puno dojmljivije od teoretiziranja o njima. Po mišljenju Volfa, kršćanstvo ovdje kao religija otkupljenja konkretne patnje, s uzorom u Isusu Kristu i Misterijem na Golgoti, ima daleko više toga adekvatnoga za reći i ponuditi čovječanstvu po tom pitanju. Volf to doista i pokušava prikazati kroz sveta sjećanja na izlazak Hebreja iz Egipta i Kristovu Muku koju prati slavan i pobjedonosan čin uskrsnuća, tom prvom pobuđujući nadu u pravednoga Boga, a drugom nukajući ljude na kršćanski poziv ljubljenja vlastitih neprijatelja koji naizgled ne zaslužuju ništa drugo doli pravedni gnjev i kaznu. Takav odnos prema

zločiniteljima izaziva sablazan, ali Kristova otkupiteljska žrtva na križu i slavno djelo uskrsnuća uistinu jest sablazan za mnoge koji taj misterij ne doživljavaju kao nešto najdublje individualno.

Dok se Volf u prethodna dva dijela knjige bavio razvijanjem teze o tome kako sjećanja na pretrpljene krivnje trebaju biti izvori blagoslova, a ne prokletstva, kako čovjek ima moralni imperativ pamtiti na istinit i iscjeliteljski način, kako bi sjećanje nužno trebalo uroditi daljnjom borbom za uspostavljanje pravednosti, ali i pomirenja sa zločiniteljima, dotle u dijelu »Dokle bismo trebali pamtiti?« Volf pokušava odgovoriti na pitanje o vremenitosti pamćenja i životu budućega vijeka. Pozivi na vječno pamćenje i nezaboravljanje nikako nisu primjereni iskonskom i najdubljem misteriju kršćanstva koji ono sačinjava za individuum, nego daleko primordijalnijim krvnim i kulturnim religijskim misterijima primjerenima kolektivnim načinima života koji su nakon Kristova Misterija na Golgoti izgubili svoju relevantnost i duhovnu progresivnost, ali i dalje imaju veliku regresivnu moć i značaj u duhovnoj evoluciji čovječanstva. Primjer takvoga vječnoga pamćenja i nezaboravljanja predstavlja židovsko-starozavjetno shvaćanje tih pojmova koje je Krist svojom žrtvom i slavnim uskrsnućem ispunio novim sadržajem i tako ih uistinu usavršio do savršenosti. Starozavjetni psalmist tako primjerice piše kletvu:

»Spominjao se Jahve grijeha njegovih, i grijeh njegove majke nek' se ne izbriše: nek' budu svagda Jahvi pred očima! Neka se sa zemlje izbriše spomen njihov!« (Ps 109, 14–15)

Na Kristovu tragu, od samih početaka kršćanstva Oci razmišljaju o oprostima i zaboravu pretrpljenih krivnji kao jednim od najvećih blaženstava dostupnih kršćaninu jer ovostrano sjećanje može biti adekvatno vrednovano samo imajući u vidu perspektivu života budućega vijeka kao svoje krajnje mjerilo i princip. Od Grgura iz Nise, preko Augustina u čijem *civitas Dei* nema mjesta sjećanju na pretrpljene krivnje i grijeh, sve do reformatora Jeana Calvina, koji poziva kršćane na zaborav svakog oblika prisjećanja na pretrpljenu krivnju i nepravdu. Tu drevnu struju kršćanske teologije preuzimaju moderni mislitelji poput katoličkog teologa Karla Rahnera ili protestantskog Karla Bartha. Starozavjetna mudrost Kristom biva potpuno rasvijetljena.

»I neće više učiti drug druga ni brat brata govoreći: 'Spoznajite Jahvu!' nego će me svi poznavati, i malo i veliko – riječ je Jahvina – jer ću oprostiti bezakonje njihovo i grijeha se njihovih neće više spominjati.« (Jr 31,34)

Možda filozofijski i misaono najpoticajni dio knjige jest Volfova usporedba između Platonova mita o putu duša kroz onostranost iz dijaloga *Politeja* i Danteov opis prolaska kroz vrt zemaljskih užitaka i raj u *Božanstvenoj komediji*. Platonov i Danteov mit dijele isto viđenje prema kojem gubitak pamćenja i zaborav imaju doći tek nakon što su duše čule konačnu presudu o svojim djelima i nedjelima, iako Platonov sud iznosi deseterostruku naknadu zbog prouzročenih djela ili nedjela, a Danteov pak sud karakterizira milost koja se dodjeljuje nakon iskrenoga i skrušenoga pokajanja. Također, za Dantea rijeka nesjećanja, odnosno zaborava Leta ne odnosi potpuno sva sjećanja duše, nego potpuno ispire tamne mrlje koje je na njoj ostavio do tada još uvijek neokajani grijeh. Platon ne spominje postojanje Eunoe, rijeke pamćenja svih dobrih djela.

»Prema Platonu, naime, jedna se pripovijest o duši završava smrću, da bi poslije toga započela jedna posve nova pripovijest; upravo iz tog razloga i moraju biti izbrisana sva njezina sjećanja. Prema Danteu, međutim, ona jedinstvena životna priča pojedine duše nastavlja se, naprotiv, i poslije smrti; upravo zato, pak, neka od sjećanja te duše moraju biti sačuvana. Platon zna samo za Letu, kao rijeku zaborava. Dante tomu pridodaje i Eunou, rijeku spomena na dobro, kojoj pak nedvojbeno pridaje povlašteni status.« (Str. 180.)

Radikalno zanemarivanje vlastite povijesti kao individualne prošlosti teološki je utemeljio Grgur iz Nise, filozofirajući na tragu Platonova *Fedra*, ali Dante je osobito poticajan za tezu o pamćenju dobrih djela u budućem vijeku. Naime, naše predmoderne filozofijske i teološke uzore nije toliko morio problem pridavanja smisla svemu, nego očito tek krajnji rezultat zrenja onoga božanskoga i zaboravljanja svega zla uslijed takvoga načina bivanja koje su srednjovjekovni skolastičari imenovali kao *visio beatifica*.

Osobito je misaono intrigantan i Volfov dijalog s misliteljima za koje drži kako su najbolji pobornici zahtjeva za zaboravom, iako svakome od njih pronalazi filozofsko-teološke nedostatke: Sigmund Freud, Friedrich Nietzsche i Sören Kierkegaard. Dok je Freud zaboravljanje sveo tek na puku praksu hipnoze i izlječenja posljedica traume, Nietzsche piše o svetoj moći čovjeka da kao nositelj i baštinik aristokratskog morala zaboravi nanesenu mu uvredu poput čovjeka koji se rješava dosadnih »buha«. Takvo poimanje morala nespojivo je doduše s kršćanskim pojmom opraštanja, ali

stvari izgledaju puno nijansiranije pri Nietzscheovoj tvrdnji da je živjeti ujedno isto što i biti nepravedan, u svjetlu čega treba gledati i Nietzscheov duhovni pokušaj prevladavanja nihilizma u metamorfozama duha iz deve i lava u dijete, simbol nevinosti, zaborava, čistoga bivanja naspram metafizičke utvare bitka. Kierkegaard će u svojim *Djelima ljubavi*, pozivajući se Prvu Petrovu poslanicu, ustvrditi kako ljubav čovjeka prema bližnjemu, pokriva i sakriva mnoštvo grijeha, ne prvenstveno zbog svog izlječenja, već, prije svega, zbog Kristova poziva na samilost i zaborav pretrpljenih krivnji, ostavljajući iza sebe zahtjeve za pravednošću. Međutim, Volf ipak inzistira da ljubav i pravda trebaju biti pomireni u takvom činu opraštanja i zaboravljanja kao savršenom obliku kristovskog ideala.

»Tada pristupi k njemu Petar i reče: 'Gospodine, koliko puta da oprostim bratu svomu ako se ogriješi o mene? Do sedam puta?' Kaže mu Isus: 'Ne kažem ti do sedam puta, nego do sedamdeset puta sedam.'« (Mt 18, 21–22)

Volf čvrsto zastupa stajalište po kojemu čovjek *mora* zaboraviti sve pretrpljene krivnje, ali to mu postaje moralnom obvezom tek onda kada je pravda u punom smislu i značenju zadovoljena i kada je stupio u svijet savršene ljubavi budućega vijeka zajedništva s Kristom. Obveza pamćenja i pokušaji uspostave pravednosti legitimni su u ovostranosti, ali kristovski ideal od čovjeka traži prevladavanje pukih zahtjeva da se uspostavi zemaljska pravednost. Kristovski ideal čovjeka ohrabruje da se upusti u pokušaj zaborava krivnje, oprostjenja i pomirenja. Taj čin uistinu zahtijeva hrabrost jer nijedan od tri nabrojena momenta nije jednostran. Naime, on uvijek zahtijeva uspostavljanje odnosa i zajedništva s krivcem i zločincem od kojega se očekuje primanje dara oprostjenja i pružanje dara pokajanja.

»Predstavlja li, pak, to nepamćenje pretrpljenih krivda, kakvo sam ovdje predložio, bijeg od nepodnošljivog sjećanja u potpunu sreću zaborava? Odgovor je: ne, nikakvoga bježanja tu nema. Naime, prema toj mojoj koncepciji, svaka pretrpljena krivda bit će itekako iznesena na vidjelo u svojoj grozoti, dok će njezini počinitelji biti osuđeni, oni koji su se pokajali preobraženi, a žrtvama će biti ukazano puno poštovanje i one će biti iscijeljene.« (Str. 274.)

Ivan Smiljanić